

Article

Dario Fo: Latter som våben

Dario Fo: Latter som våben

Anmeldelse af Bent Holm: *Fænomenet Fo: gøgler, maler, ven, Multivers* 2024

Af Erik Exe Christoffersen

Hvorfor teater?

Det er et godt spørgsmål, som ofte besvares bedst med et konkret eksempel. Henvisningen til Dario Fo er en eksemplarisk mulighed, hvis man vil fortælle og forklare noget om teatrets betydning, funktion og fortælle måde i en moderne og splittet kultur. Bent Holm formidler til fulde, hvordan Dario Fos virkemidler i teatret var med til at skabe en befriende latterorkan. En del af hans teater var brugsteater og mere eller mindre glemt i dag. Fo brugte fx et vidunderligt trick, fremgår det af et billede i Bent Holms bog. Fo har en jakke på, men armene, som kommer frem, er en anden skuespillers, der er skjult bag ham. Hans egne arme bruges som ben iført sko og korte bukser (s. 229). Jeg elsker den slag humor, om det er noget han selv har fundet på eller ej. Fo skabte imidlertid også værker, som er blevet stående i mange år.

Latterens kraft

Dario Fo var et multikunstnerisk *fænomen*, som undersøgte og udforskede latter som et virkemiddel for skuespilleren, dramatikeren, instruktøren og teatertruppen. Som oversætter, tolk og forsker fulgte Bent Holm, som er dramaturg og teaterhistoriker, hans arbejde fra 1968 til Fos død i 2015, og bogen er en stor samlet dokumentation og analyse af Fos liv, rolle og dramaturgi i efterkrigstidens Italien i teori og praksis.

For Fo var latter en kommunikationsform, som skabte et venskabeligt fællesskab og en fælles energi gennem flere forskellige medier. Latteren er i øvrigt, som vi ved fra fx Umberto Ecos roman *Rosens navn*, farlig for magthaverne, og mange har forsøgt at tabuisere og kriminalisere latteren lige siden Aristoteles' poetik fra 300-tallet f.v.t. om tragedien, hvor den del som omhandlede komediens poetik forsvandt. Eco var iøvrigt italiener og ven med Fo.

Latteren er et universelt udtryk, som pludselig igen er blevet et politisk tema efter at Kamala Harris er gået ind i den amerikanske valgkamp og stiller op som præsidentkandidat imod Donald Trump. Han har kaldt hende *Laffin Kamala* som en form for øgenavn, tænkt som en latterliggørelse. Kamalas latter har imidlertid fået en helt anden drejning, som en positiv livstilkendegivelse, og især unge vælgere har skabt en ny socialpolitisk bevægelse (Ka)MALA *Make America Laugh Again*.

Dette er jo et sidespring, som ikke indgår i Holms bog, men jeg tænker, det er relevant i denne sammenhæng at pege på latterens politiske kraft. Latter er et kompliceret fænomen, og der er mindst to former for latter. Der hvor man ler af andre, som gøres til grin, hånes og udskammes. Det er latterliggørelsens strategi. Den anden form for latter er, hvor man ler sammen, og hvor latter er en social relation, som kan være smittende. Latter kan være personlig, social, sensorisk og kropslig. Den behøver ikke at være entydig, måske ved man ikke engang, hvad man ler af. Latter er en kropslig resonansreaktion. Det kan være udtryk for en dyb relation, et tillidfuldt samvær omkring en fælles betydning og mening. Latteranfaldet tilsidesætter kontrol, status og magt og betegnes derfor ofte som anarkistisk, kaotisk og transformativt. Latter er et argument for teater, fordi det åbner for det uævnelige, det udsigelige og det umulige. Det kan være en tilgang til verdens absurditet, urimelig-

hed, uretfærdighed og det tilfældige, men også det charmerende, fascinerende og energifyldte. Latter er en særlig viden om både hverdagens små mærkværdige detaljer og overordnede perspektiver.

Hvem var Fo?

Dario Fo er en af de mest kendte italienske skuepillere, instruktører og dramatikere i efterkrigstiden. Han blev født i byen San Giano i det nordlige Italien i 1926 og blev 90 år gammel. Som Bent Holm fremstiller det allerede i bogtitlen, er Fo et yderst komplekst og flerstrengt fænomen. Han var *gøgler* i enhver situation, dvs. en person som benytter teatrale fremgangsmåder, illusionskabende tricks, en omrejsende, som vender tingene på hovedet, en historiefortæller med hang til det groteske og karnevalistiske, en person som så at sige skaber og er sin egen genre. En genre som Holm kalder *Dario Fosk*.

Fo voksede som barn op med fortællere, som var outsiders, narre, galninge, fiskere og fabulanter. Historiefortællingen, der blev hans gebet, lærte Fo af sin bedstefar – en omrejsende sælger og omrejsende i røverhistorier. Fo var omgivet af dukketeater og cirkus i familien, og om faren, som selve var en fortæller, beskriver Fo, at da han døde var det med et ligtog, som skulle føre dem til kirkegården med militærmusik. Samtidig var der også en berømt forfatter, som skulle begraves. Og dennes ligtog kom ved en misforståelse til at følge efter det Foske. Forfatterens begravelse skulle transmitteres i tv, men ligfølget var forsvundet, og det betød at en veritabel jagt på forfatterens gæster satte ind på kirkegården med et karnevalistisk kaos til følge. Ifølge Holm er det sandt, men han vedgår at Fo nok "pyntede" på fortællingen.

Dario Fo var ikke teateruddannet, men studerede ved Kunstakademiet i Milano i årene efter Anden Verdenskrig. Han malede og tegnede og var livet igennem produktiv også i dette fag, inspireret af både Picasso, Chagall, Marinetti og den historiske avantgarde. Han var en multikunstner, lavede tv, udstillede og kuraterede egne værker, skrev fag- og skønlitteratur, iscenesatte diverse egne og klassiske værker på mange teatre rundt om i Europa. Fo er desuden en af de få teaterpersoner, som har modtaget Nobelprisen i litteratur, 1997. Fo er en del af teatertraditionen fra Craig, Artaud, Brecht, Barrault, Decroux. Han er samtidig med Jacques Lecoq, Peter Brook, Eugenio Barba og Odin Teatret, *Théâtre du Soleils* Ariane Mnouchkine og Giorgio Strehler.

Fo møder Holm – og omvendt

I *Fænomenet Fo: gøgler, maler, ven* skriver Holm, at de to mødtes i Holstebro i 1968 på en konference på Odin Teatret, fik øjenkontakt og tre måneder senere blev Holm genkendt fra scenen med et Fosk udbrud "Danimarca". De blev kolleger, og Holm blev oversætter og formidler af Fo i Danmark. Igennem en lang og kontinuerlig relation blev de også venner og besøgte hinanden, også med deres respektive ægtefæller – Fos hustru skuespilleren Franca Rame og Holms hustru scenografen Anette Hansen.

Holm har fulgt Fo siden 1968, og det betyder, at bogen er en akademisk teaterhistorie baseret på et kontinuerligt fagligt følgeskab, med en gensidig udveksling og inspiration mellem en kunstner og en teaterhistoriker. Det er et makkerpar og et eksemplarisk eksempel på, hvordan forskellige positioner og fagkundskaaber kan befrugte hinanden. Forudsætningen var en gensidig faglig respekt og anerkendelse, og desuden at den ene har kunnet lade sig inspirere af den andens faglighed. Fo brugte den akademisk Holm, når det blev lidt for "frit" fabulerende, og omvendt har Holm benyttet Fos sans for mærkelige små og sjove detaljer og sidespring i sin fremstilling. Det er med til at gøre bogen levende og anekdotisk på den gode måde. Bent Holm har i øvrigt beskæftiget sig omfattende med Holbergs komedier, og jeg forestiller mig, at det på flere måder har været en givtig forskning,

som har inspireret Fo. Fo var på et tidspunkt inviteret til at iscenesætte Holbergs *Jeppe på bjerget* på Det Kongelige Teater, men projektet blev opgivet, skriver Holm: det var mere Fo end Holberg.

Venskabet opfatter jeg som en form for personlig resonans, der imidlertid også har en historisk og faglig dimension. Det er, hvad teatret kan: skabe et intimt og personligt netværk, baseret på teatrets kommunikation. Det skal netop tilføjes, at venskabet med Fo breder sig og bliver en form for venskab med et helt særligt teatermiljø, som rummer andre som fx Franca Rame, Jacopo Fo, Donato Sartori m.fl.

Dario Fo og Franca Rame, Guido Harari;
license: <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/2.0/>

Fænomenet Fo

Bent Holm kunne måske godt have tilføjet en dimension mere i bogtitlen: Fo som *ægtefælle*. Dario Fos kone gennem 59 år, Franca Rame, var skuespiller og optrådte ofte i sin mands stykker. Hun var også politisk aktiv. Fo møder Franca Rame i 1952, og de bliver gift i 1954. Rame er til forskel fra Fo vokset op i en teaterfamilie med rødder helt tilbage til 1700 og er fra barn blevet trænet i teatrets sceniske adfærd. Faktisk fik hun i medgift til deres bryllup en helt kuffert fyldt med fortællinger, som mere eller mindre blev blandet med Foske fabuleringer.

Rames historie er i bogen underordnet Fo, og sådan var det måske også i virkeligheden. Men hun er også en vigtig partner for Fo, medvirkende og en aktiv del af FO/Rama teatercompagniet la Comune. Det er hende, som står for oprettelsen af arkivet *Fondazione Dario FO e Franca Rame* i 1980. Hun fylder meget i bogen og kunne fortjene at være med på forsiden og ikke blot bagsiden. Der er tale om et voldsomt kaotisk ægteskab. Ikke mindst fordi Rame i 1973 blev kidnappet, voldtaget og mishandlet. Der var en tragisk hændelse, som aldrig helt blev opklaret, og som prægede ægteskabet og gav stof til de internationalt opførte *Kvindemonologer*, hvor Rame berører hændelsen i fiktionens form. Rame døde i 2013.

Fo var en en rabiat satiriker, der sammen med Franca Rame tog nogle kampe, de betalte en høj politisk og personlig pris for. Fo er ikke blot flerstrengt som kunstner og gøgler, han er det også som person, hvor han som Holm anfører er hyperaktiv til det sidste, improviserende og spontant, men faktisk altid med en omhyggelig forberedelse. Fo foretager en retrospektiv nedskrivning af det, han finder på, og udbygger det, skærper det. Han er både avantgarde og folkelig, fokuseret og distræt, fortæller som blander faktuelle hændelser med mere eller mindre frit opfundne episoder og med spring i synsvinkler. Fo er øjeblikkets kunstner, han tilstræber aktualitet, hvad enten det er egne eller andres værker der opføres. Han tænker teater som brugskunst, og at kunsten må forholde sig til den sociale kontekst. Fos teater er venstreorienteret i forskellige versioner, det griber ind og handler i en social kontekst, som er præget af de dybe modsætninger i det italienske samfund med en historisk konflikt mellem den historiske fascisme og kommunisme, som vedvarende præger landet, og som også betyder, at både venstrefløjs- og højrefløjsbevægelser på forskellig måde arver en belastende fortid. Dertil kommer en gennemgående problematik med den utilregnelige italienske mafia. Alt dette er vilkår for Fo, som i fra begyndelsen af 1960'erne til 2015 er både elsket og hadet som antifascist, og som lever med både trusler, hån og idealiseringer som et vilkår.

Faser i Fo/Ramas teater

Holm opregner tre faser i Fos udvikling og parløb med Rama, som han mødte i en revy, hvor begge medvirkede. Sammen dannede de *la Compagnia Dario Fo e Franca Rame* i 1958, hvor de både var hovedaktører, trupledere for 10-12 medvirkende og dramatikere og instruktør. Fo blev udlært gennem samarbejdet med især Lecoq og maskemageren Amleto Satori og dennes søn Donato. Fo medvirkede i en del tv-satirer med parodier, ironier og grotesker, og det var med til at skabe stor skandale i 1962 på grund af en provokerende karakter.

Den første fase med politisk satire indenfor konventionelle rammer går fra 1959 til 1967. Fo var på det tidspunkt revymager og en kontroversiel kritiker af et forbenet regime, altid i anarkistisk opposition. Eksempler er forestillingen *Columbus* (1963) om opdagelsen af Amerika og *Smid damen ud* (1967) som var en cirkusagtig og akrobatisk forestilling flyttet ind i et cirkusmiljø om den kolde krigs udvikling og konkurrence om "store damer" (atombomben). Begge med en brechtagtig dramaturgi og oversat og opført i Danmark. Fos groteske komik vandt en særlig genklang i Danmark. *Smid damen ud* gæstespillede på DKT 1967/68.

Den anden fase og periode er med militant aktivistisk politisk teater udenfor traditionelle rammer fra 1968-1981, hvor Fo er selvudnævnt "proletariatets gøgler". I 1970 danner parret *La Comune* efter et maoistisk forbillede. Det var i den periode Fo blev beskyldt for at være en del af De røde Brigaders terrorvirksomhed.

Det var i et landskab af Italiens nyere politiske historie, hvor grænserne mellem utopisme, ekstremisme og terrorisme skred fatalt. Fo spillede monologerne *Mistero Buffo*, som han rejste rundt og opførte i hele verden fra 1969 til 1999. *Mistero Buffo* er folkelige, groteske mysteriespil, en middelalderlig gøglertradition og delvis opført med et lydsprog, sort tale eller *gramlot*, som Fo kombinerede med kropsgestik. Holm regner det blandt Dario Fos hovedværker med blandt andet fortællingen *Gøglerens fødsel*.

En tilfældig anarkists hændelige død (1970) er måske den største succes, som Holm faktisk sidestiller med Ibsens *Et dukkehjem*. Stykket, der er blevet opført i mere end 40 lande, bliver betragtet som en klassiker inden for det tyvende århundredes teater. Det skildrer den virkelige hændelse, hvor anarkisten Pinelli "falder" ud af et vindue under et politiforhør på politistationen i Milano og dør i et såkaldt "selvmord". Den *gale* og falske undersøgelsesdommer får i stykket politiet til at strikke

en helt grotesk forklaring sammen. Det ender med, at den gale/gøgleren, spillet af Fo, selv falder ud af vinduet i slutningen, hvor den rigtige dommer ankommer.

Stykket er en politisk farce, som benytter en karnevalistisk struktur, hvor alt vendes på hovedet og personer forbyttes så misforståelser flourer i et anarkistisk flow. Stykket er rettet mod politibrutalitet og har været opsat i mange europæiske lande – heriblandt Danmark – samt eksempelvis også Kina.

Dario Fo brugte flittigt det satiriske greb politisk, og værkerne var altid i et samspil med en aktuel begivenhed. Fos vedvarende imperialismekritik blev udbygget med stykker om palæstinenserens kamp og kuppet i Chile i 1973. I 1974 lavede han den karnevalistiske *Vi betaler ikke! Vi betaler ikke!*, som også blev en global succes og opført i Danmark så sent som i 2023.

Den tredje fase er fra 1982-2016 og er en tilbagevenden til det mere konventionelle teater med optøning af de markante ideologiske markeringer. Fo har i denne periode et bredere tilgang til anvendelsen af teater, udstillinger og fokus på kunst, kultur og historie. Han skaber den fantastiske monolog *Historien om tigreren* om en såret kinesisk soldat, der overlever ved at blive ven med en huntiger og dennes unge. Tigreren har for meget mælk og får soldaten til at tømme tigerbrysterne. Tigermælken er imidlertid med til at helbrede hans betændte ben.

Senere deltager tigrerne i en kamp mod landets fjender. Det særlige er den foske fortælle måde, hvor han med enkle kropsbevægelser formår i en nærmest filmisk montage at springe i synsvinkel fra nærbillede til total, fra soldat til tiger og tigerunger.

Fo laver i denne periode en del gæsteinstruktioner i udlandet, men mislykkes også fx med en opsætning i 1982 af Brechts *Laser og pjalter* på Berliner Ensemble. Han rager uklar med de stramme regler for Brecht-adaptationer, hvor ændringer ikke tillades. Efter 1986 satte Fo desuden en række Rossini-operer op, blandt andet *Barberen i Sevilla*, *Italienerinden i Algier* og *Rejsen til Reims*.

Fos omdømme

I Italien har Fos venstreorienterede satire i et halvt århundrede resulteret i kritik og had fra politisk side. Fra højreorienterede grupper og den italienske mafia har hans indsats medført deciderede dødsstrusler. I Danmark har Dario Fos teater været populær siden 1960'erne – især i det politiske teaters glansperiode i 1970'erne. En af de sidste bøger, Fo skrev, var et værk med en dansk vinkel, nemlig *Der er en skør konge i Danmark*. Bogen, der udkom sidste år, er ifølge forlaget ”en fabulerende fortælling om de dramatiske begivenheder, der udspillede sig i 1700-tallet med kong Christian 7., Caroline Mathilde og Struensee i hovedrollerne”.

Dario Fo brugte farcen og den italienske maskekomedie, *commedia dell'arte*, som vi blandt andet kender fra pantomimeteatret. Gøgleren som figur var en fast følgesvend for Dario Fo. Gøgleren – *il giullare* – er en middelalderlig, omvandrende historiefortæller, og det var den gamle tradition, han søgte tilbage til og udforskerede. I følge Holm spejlede Fo sig i den historiske figur, men skabte den også om som en form for selvportræt.

Holm og Fo

Fænomenet Fo: gøgler, maler, ven er på alle måder en stor og overdådig bog med mange teatervidenskabelige pointer, dramaturgiske analyser og kulturelle iagttagelser af samspillet mellem Fo og den italienske og efterhånden også europæiske kontekst. Der er masser af viden, informationer og iagttagelser også af personlig karakter. Holm angiver, at Fo og særligt *Mistero Buffo* blev et orienteringspunkt for hans eget professionelle liv og et brud med de danske forskningsnormer. Dramaturgisk research, den episke teknik, henvendelsen og samspillet med tilskuerne satte deres præg på

hans forståelse af teater. Med bogen markerer Holm sin enestående position og relation ikke blot til Fo men til moderne italiensk teater, en position han da også beskedent understreger nu og da.

Fremstillingen i bogen er både empatisk og medlevende og samtidig bevarer en videnskabelig distance, når det er nødvendigt. Holms tilgang er ikke et psykoanalytisk studie, men et studie i Fos tematik, form, inspirationen fra *commedia delle arte*, konteksten og ikke mindst henvendelsen til publikum. Det er både teaterforskning, italiensk kulturhistorie i efterkrigstiden, og endelig er det en personlig beretning om de sociale relationer. Det skaber en spændende og varieret fortælling, som dog nok kunne strammes en anelse. Holm udnytter indlevelsen og nærhedens indsigter i kraft af, at han var til stede i mange situationer. Men han bevarer som sagt også en analytisk distance til stoffet og benytter flere synsvinkler og perspektiver på det Foske kaos.

Et enkelt aspekt, som jeg savner, er en fremstilling af Fos betydning i udlandet. Hvordan er han opført, forstået og fortolket udenfor Italien. Og hvad har en italiensk og international Fo-forskning at tilbyde i dag? Bogen af Bent Holm¹ kan med fordel læses af både teaterstuderende og bredere kulturhistorisk interesserede læsere.

Erik Exe Christoffersen, lektor emeritus, Aarhus Universitet

---

1) Bent Holm (1946, Mag.art., dr.phil.) er teaterforsker, dramaturg og oversætter. Holm har tidligere bl.a. publiceret: *Den omvendte verden. Dario Fo og den folkelige fantasi*, (Drama, 1980), *Solkonge og Månekejser. Ikonografiske studier i François Fossards Cabinet*, Gyldendal 1991, *Tigeren og kludedukken – Dario Fo i firserne* (Drama, 1986), *Djævlens billede. Maskens magt – fra karneval til Dario Fo*. (Multivers, 2016). Holm har oversat flere stykker af Dario Fo.